

**ROMANTİK ŞAİR DEN MELANKOLİK OKURA: AHMET MİTHAT EFENDİ VE
HÜSEYİN RAHMI'NİN ŞİİR OKUYAN KADINLARI***

Dr. Öğr. Üye. Bahanur Garan GÖKŐEN**

ÖZ

Şiir; insanı hayalden hayale sürükleyen, okuru kolaylıkla tesir altına alabilen, en eski edebî türlerden birisidir. Türk edebiyatında okuduğu romandan etkilenip hayalî bir dünyada yaşayan ve eylemlerini bu romanlardaki karakterler gibi Őekillendirmeye çalışan kadın okur figürleri olduğu gibi konusu Şiir olan romanlarda okuduğu romantik Őiirlerinden etkilenen kadın figürleri de vardır. Bu kadın figürlerinin hayal ve melâle sürüklendiği, Şiirin ahlakî olarak kadınlara zarar verdiği düşünceyle bilhassa erkek yazarların romanlarında romantik Şiir, uzak durulması gereken, tehlike arz eden bir edebi tür olarak gösterilmiştir. Zira aşk ve hayale sürükleyen romantik Şiir kadın okuru duygusal olarak etkilediğinden onların yataklara düşerek hastalanmasına sebep olmakta, dahası kadın figürleri Şiir okuyan erkeğe âşık olarak acı çekmektedir. Hatta okuduğu Şiirlerle hayalî bir dünya yaratıp, bu dünyada âşık olup, beklediği karşılığı bulamayınca intihara sürüklenen kadın okurlar bile vardır. Bu durum da Şiirin etkisi ne kadar yüksek, ne kadar kuvvetli bir edebî tür olduğunu göstermesi bağlamında önemlidir. Söz konusu kadın figürleri Ahmet Mithat Efendi ve Hüseyin Rahmi Gürpınar gibi yazarlar tarafından eleştirel bir tavırla yansıtılarak okura sunulmakta, olumsuz örnekler olarak gösterilmektedir. Makalemizde Ahmet Mithat Efendi'nin *Felsefe-i Zenân*, *Felâatun Bey ile Râkım Efendi* ve Fatma Aliye ile birlikte yazdığı *Hayal ve Hakikat* adlı eserleriyle Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Son Arzu* romanından hareketle romantik Şiirden etkilenen kadın figürleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk romanı, Şiir, kadın okur, romantizm, melankoli

**FROM THE ROMANTIC POET TO THE MELANCHOLIC READER : WOMEN
READING POETRIES OF AHMET MİTHAT EFENDİ AND HÜSEYİN RAHMI**

ABSTRACT

Poetry is one of the oldest literary genres that carries one from one dream to the other and that can easily influence the reader. There are not only women readers who are influenced by the novel they read in Turkish literature and live in an imaginary world and try to shape their actions like the ones in the novels, but also women who get influenced by the romantic poems they read. With the thought that these woman figures are dragged with dreams and sorrow and that poetry effects woman's morals negatively it has been portrayed especially by men that the romantic poems in novels are the literary genres that should be stayed away from because they pose a danger, because romantic poetry that drags one into love and dreams affect them emotionally, put them in bed because of illness and what is more these women suffer by falling in love with a man who reads poetry. Moreover there are woman characters who create an imaginary life with the poetry they read, fall in love and when they can not receive the love they expect commit a suicide. This situation is important in showing how highly effective poetry is and how powerful it is as a literary genre. These woman figures are presented by writers like Ahmet Midhat Efendi and Hüseyin Rahmi in a critical attitude and presented to the reader by showing the negative examples. In this article the woman figure who is presented by romantic poetry will be investigated in Ahmet Midhat Efendi's *Felsefe-i Zenân*, *Felâatun Bey ile Râkım*

* Bu makale "Şairin Romanı, Romanın Şiiri: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Romanında Şair ve Şiir" başlıklı doktora tezinden hareketle üretilmiştir.

** İstanbul Arel Üniversitesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü, bahanurgaran@gmail.com, ORCID NO: 0000-0001-5852-8113

Efendi and Hayal ve Hakikat co-writed with Fatma Aliye and *Son Arzu* written by Hüseyin Rahmi.

Keywords: Turkish novel, poetry, woman reader, romanticism, melancholia

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan sonra kadınlar için açılan sıbyan mektepleri ve Kız Öğretmen Okulu, Ebe Mektebi, Kız Sanayi Mektebi gibi okullarla¹ birlikte kadınların okuryazarlık oranı artmış, kadınlar da sosyal ve kültürel hayatta söz sahibi olmaya başlamışlardır. *Terakki-i Muhadderât* (1869), *Vakit yahud Mürebbi-i Muihadderât* (1875), *Aile* (1880), *İnsaniyet* (1883), *Hanımlar* (1883), *Şükûfezâr* (1886), *Mürüvvet* (1887), *Parça Bohçası* (1889), *Hanımlara Mahsus Gazete* (1895)² gibi kadınlara yönelik çeşitli gazetelerin çıkması ile kadınların seslerini duyurmaya başlamaları da bu dönemde olmuş, söz konusu gazetelere abone olan kadınlarla birlikte bir kadın okur kitlesi de oluşmuş, yine Fatma Aliye, Zafer Hanım gibi kadın yazarlar da bu dönemde yetişmiştir.

Ev içinde kapalı bir hayat süren, sosyal ve ekonomik hayata yeteri kadar katılamayan kadını dış dünyaya açan en etkili tür kuşkusuz romandır. Roman okumak hem eğlenceli vakit geçirmek hem de başka dünyaları tanımak ve dış dünya ile iletişim kurabilmek için en çekici tür olmuştur. Bu bağlamda romanın kadınlar üzerindeki etkisi yoğundur. Bu etkilenmeyi Tanzimat dönemi romanlarında da görmek mümkündür. Romanın kadın okur üzerindeki etkisi bilhassa Ahmet Mithat Efendi'nin eserlerinde olumsuz bir şekilde gösterilmiştir. Nurdan Gürbilek'in de dediği üzere söz konusu etkilenme bir "kötü etkilenme, aşırı etkilenme" meselesidir (Gürbilek 2014: 28). Öyle ki bu etkilenme başka yazarların eserlerinde de karşımıza çıkacak, roman okuyan kadın örneği farklı şekillerde gösterilse de genellikle olumsuz bir tablo ile yansıtılacaktır:

"Romanın telkinine fazlasıyla açık kadın okur *Şıpsevdi*'den *Sözde Kızlar'a*, *Sergüzeşt*'ten *Kiralık Konak'a*, *Zehra*'dan *Yalnızız'a* farklı yazarların elinde farklı vurgular kazandı kuşkusuz. *JönTürk*'te bir ibret hikâyesinin kahramanıyken *Genç Kız Kalbi* ve *Nemide*'de yazarın empatisini kazanmış bir hassas ruha, *Kiralık Konak'ta* züppeliğin açık işaretine, *Bir Tereddüdün Romanı*'ndaysa bir histeri vakasına dönüştü. Yine de bütün bu romanlarda bazen örtük, bazense apaçık bir alt-metin olarak karşımıza çıkar 'roman okuyan kadın'. Bu alt-metne iç içe iki varsayım eşlik eder. Birincisi, roman okuru etkiler; onda arzu uyandırır; başkasının arzusunu, bir başkası olma arzusunu doğurur. İkincisi, romanesk arzu özellikle de kadınları etkilemiştir; başkasının hikâyesinden etkilenmeye, başka dünyalara kapılmaya, başkası olma arzusuna her zaman erkeklerden daha yatkındır kadınlar" (Gürbilek 2014: s. 29)

Romandan şiir okuyan kadın konusuna geçecek olursak bilindiği üzere bu dönemde kadınlar şiir de okumakta, duygu ve düşüncelerini şiir aracılığıyla da ifade etmektedir. Türk romanında da romantik şair figürlerinin elem dolu şiirlerini okuyan kadın okur kedere sürüklenir, kötümser bir ruh hâline bürünür, melankoliye kapılır. Bu

¹ Kadınlara yönelik açılan okullarla ilgili ayrıntılı bilgi için bakınız: Şefika Kurnaz, 2011, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, s. 24-62.

² Ayrıntılı bilgi için bakınız: Serpil Sancar, 2010, *Osmanlı Kadın Hareketi*, İstanbul: Metis Yayınları, s. 59-86.

bağlamda da şiirin kadın okur üzerindeki etkisi “şiir okuyan roman figürleri” üzerinden değerlendirilecektir.

Ahmet Mithat Efendi'nin Şiir Okuyan Kadınları

Ahmet Midhat Efendi'nin *Letâif-i Rivâyat* adlı eserinin içerisinde yer alan *Felsefe-i Zenân* adlı uzun hikâyesinde şiirden etkilenen kadın okur figürüyle karşılaşırız. *Felsefe-i Zenân*³da hayatını kitaplara bağımlı olarak yaşayan, kitabı evliliğe tercih eden kadınları görürüz. Bu çerçevede evlilik ve kadın özgürlüğü konusunu temel alarak kaleme alınmış olan eser, Fâzıla Hanım tarafından yetiştirilen Zekiye ve Âkile adlı iki genç kızın mektuplarından oluşur. Yazar eserde kısaca da olsa şair ve şiir konusuna değinir. Halep'e giden Zekiye'nin Âkile'ye yazdığı mektupta âşık olduğu bir Divan şairinden bahsedilir. Ancak şairin şiirleri romanda yer almaz. Bununla birlikte Zekiye, Divan efendisine duyduğu aşkla şiir yazmayı düşünecek ancak Âkile'nin şiddetli eleştirisi ile karşılaşacaktır. Âkile, şiiri lüzûmsuz edebi bir tür olarak görerek şairlerden uzak durulması gerektiğini imâ eder:

“Üçüncü bahse nakl-i kelâm edince kitâbet tahsîli için ders alışına ve bâ-husûs şiir hevesine düşmekliğine adeta gülüveririm. Vâkıâ biz sanat-ı kelâm diye birçok şeyler gördük. Hani ya bunun üzerine seninle bir de mübâhesemiz geçmişti. Hani ya ‘Sanat-ı kelâm ne demektir?’ diye bunu istihfâf eylediğim zaman sen bana itiraz ederek ‘Belâgat, fesâhat, kinâye ve mecaz bilmem ne olmayınca kelâm kelâm olur mu? Böyle bir kelâma adeta hezeyan derler’ demiş idin. İşte zannederim ki bu defa seni kitâbet ve şiir hevesine düşüren şey dahi o zamandan kalma bir fikir olmalıdır” (Ahmet Midhat 1876: 244).

Yukarıdaki cümlelerden de görüleceği üzere şiir, “sanat-ı kelâm”dan görülmeyerek “hezeyan” olarak nitelendirilmiştir. Şiir Âkile'ye göre içinde bulunulan asrı anlamaya ve anlatmaya muktedir olabilecek bir tür değildir:

“Kuzum işbu sanat-ı kelâm filân festekiz bunlar âlemde kelâmdan başka bir sanat olmadığı zamanların mahsûlüdür. Erbâb-ı fikr ü dâniş i'mâl-i efkâr edecek başka bir şey bulamamışlar da buna sarf-ı fikr etmişler. “Ve leyse kurbe kabri Harb'in kabru” sakıldir yok hafiftir muârazasına kadar varmışlar. İçinde bulunduğumuz şu asır bunların topunu iptal ediyor. Kelâm demek bir muhâtaba efkârını anlatmak demek olduğu meydana çıkıyor. İhtisâr-ı kelâm tafsîl-i kelâm filan davaları mahvolup gidiyor. Muhâtab mutekellimin efkârını anlayıncaya kadar laf söylemek lüzûmu anlaşılıyor. Çünkü üdebâyı asr görüyorlar ki sanayi-i kelâmiyeye riâyette yazılan kitaplar metin oldukları halde anlaşılamayıp herbiri için beş on tane şerhe muhtaç olmak tefhîm ve tefehhümü tas'îb demektir. Binâberin şimdi yazdıkları şeyleri öyle şerhe hâşiyeye lüzûm kalmayacak gibi yazmak hevesinde bulunuyorlar” (Ahmet Midhat 1876: 245).

Zekiye'nin yazdığı cevabî mektuptan bir dönem Âkile'nin de şiir yazdığını öğreniriz ancak daha sonra Âkile'ye şiir gibi bir edebî tür anlamsız gelmiştir. Zira o, duygularıyla değil mantığı ile hareket eder. Âkile'nin tavrı, Ahmet Midhat Efendi'yi yansıtır ki onun şairlere karşı aldığı olumsuz tavrı da burada görmek mümkündür.

³ Biz eserin 1292/1876 tarihli baskısını kullanacağız.

“Hace-i evvel” sıfatıyla okur karşısında öğretmen konumunda bulunarak yazdığı romanların topluma yararlı olmasını, eğitici ve öğretici bir işlevi olmasını isteyen Ahmet Midhat Efendi'nin romantik duygularla kaleme alınmış olan şiir gibi bir edebî türe karşı olumsuz bir tavır takınması şaşkırtıcı gelmemektedir. Öyleyse Ahmet Midhat Efendi'nin olumlu yönde çizdiği karakterler nasıl kitaplar okumaktadır? Elbette ki eğitici, öğretici kitaplar, öyle ki Âkile Hanım'ın okuduğu kitaplar da İslami kitaplardır. Âkile Hanım'ı yetiştiren Fâzıla Hanım da felsefeye meraklıdır. Bu tarz kitapların olduğu bir okuma modeli Ahmet Midhat'ın kadınların eğitimi için uygun gördüğü okuma modelidir. Ancak Nurdan Gürbilek'e göre yazar “kitabın okuru yatıştırmak şöyle dursun onu daha da kışkırtabileceğini, arzuyu dizginlemek bir yana bir kapılmaya yol açabileceğini, Fâzıla Hanım'ın merak saldırdığı felsefenin onda yeni hevesler doğurabileceğini aklına pek getirmemiş gibidir” (Gürbilek 2014: 42). Bu bağlamda şiir, felsefeden daha zararlı bulunmaktadır ki şiirlerinin etkisiyle âşık olduğu şairle evlenen Zekiye hayatını mahvedecektir. Dahası Ahmet Midhat Efendi'nin şiir okuyan kadınlar gibi şiir yazan kadınları da hoş karşılamadığını Fatma Aliye'ye yazdığı mektuplarda görmek mümkündür. Bu konuda “Kadınların Şairliği ve Ahmet Midhat Efendi” adlı bir yazı kaleme alan Hülya Argunşah, Ahmet Midhat'ın; şiirin öznesi kadın, konusu da aşk olduğu için kadınların ahlâkını bozacağını düşünerek onlara şiirden ziyade roman yazmayı öğütlediğini belirtir:

“Ahmet Midhat'ın çağının kadın yazarlarına zaman zaman aşırı sayılabilecek müdahalelerinden biri de edebî yolculuklarına rehberlik ettiği bu kadınların şiirle meşguliyetleri konusundadır. Fatma Aliye Hanım'a yazdığı mektuplar onun kadınların şiir yazmasına sıcak bakmadığını ortaya koymaktadır. Hatta edebiyat yolunun başında olan kadınlara şiirden uzak durmaları için çok açık telkinlerde bulunur. Fatma Aliye Hanım'a yazdığı 3 Aralık 1980 tarihli mektubuna “Siz hatırınıza ne gelir ise canınız ne ister ise yazınız. Ben doğru gördüğümü bilâ endişe neşr ederim. Biraz dokunmaya muhtaç gördüklerimi tashih ederim” ifadeleriyle başlarsa da mektubunu ‘Yalnız ihtar eylerim ki Gülnar Hanım'a gönderdiğiniz şiirleri neşr etmeyiniz. Şuna buna bile göstermeyiniz’ tembihiyle tamamlar” (Argunşah 2016: 160).

Yine Fatma Aliye'ye bir mektubunda “Herhalde ben kadınların şiir ve feylesofi ile iştigallerini tehlikeli görüyorum” diyerek açık bir şekilde kadınların şiir yazmasına karşı çıktığını belirtmiştir (Ahmet Midhat 2011: 333). Dönemin popüler şair kadınlarını eleştiren yazarın kadınlar için tehlikeli gördüğü şiir, Divan şiiri diye tanımlayabileceğimiz, “Arap ve Acem etkileriyle oluşturulmuş, çoğu soyut bir hayal dünyasına dayalı, yarattığı kendi gerçeğin etrafında dolanan Osmanlı şiiridir” (Argunşah 2016: 163). Şiir yazma konusunda ısrarlı olan kadınlara ise “yeni, realist ve yerli bir anlayışın temsilcisi olan Muallim Nâcî'nin ‘Kebuter’, ‘Sehabe’, ‘Kuzu’ gibi şiirlerini örnek göstererek onlar gibi yazmayı tavsiye et[miştir]” (Argunşah 2016: 166). Bu bağlamda Ahmet Mithat Efendi'nin kadınlara tabiat şiirleri yazma konusunda hoşgörü tanıdığı, ancak aşk ve tutku dolu şiirleri gayr-i ahlakî bularak kadınlara yakıştırmadığı söylenebilir. Zira şiir, o yıllarda toplumda eril bir tür olarak görülmekte, erkeklere hitap etmektedir.

Şiirin kadınlardan uzak tutulması gereken bir edebî tür olduğu konusu 1292/1875 yılında basılan *Felâton Bey ile Râkım Efendi*'de de ele alınır ki yazar, romanda şiir okuyan kadınların hayallere kapılarak ne duruma düşebileceğini Jean

karakteri üzerinden işlemiştir. Ahmet Ö. Evin'in de vurguladığı üzere Jean'in aşk melankolisine kapılıp verem olma hikâyesi "Fransız romantik edebiyatının ikinci sınıf ürünlerinden devşirilmiş" (Evin 2004: 110) izlenimi vermektedir. Öncelikle roman hakkında bilgi verecek olursak Mustafa Nihat Özön'ün de dediği üzere "o zamanlarda gazetelerde, özellikle mizah gazetelerinde yer alan züppe tipi eleştirisi ve yergilerinden biri" (Özön 2009: 252) olan *Felâton Bey ile Râkım Efendî*'yi yanlış Batılılaşmanın detaylı bir şekilde anlatıldığı bir roman olarak okuruz. Eserde Orhan Okay'ın ifadesi ile "Şark ahlâk ve geleneğinde yetişmiş, Garp kültürüne vâkif, yazarın ideal erkek karakterlerinin prototipi" (Okay 2008: 425) olan Râkım ile Berna Moran'ın tabiri ile "alafranga züppe tipi" (Moran 2011: 48) Felâton Bey'in maceraları anlatılır. Murat Belge'ye göre ise "bu iki karakter arasındaki karşıtlık, Doğulu ve Batılı arasındaki bir karşıtlık değil, 'Doğru Batılı' ile 'yanlış Batılı' arasındaki karşıtlıktır" (Belge 2009: 135). Bu bağlamda romanın iki başkahramanı olduğu için iki farklı hayat bir arada anlatılır ve arkadaş olan alafranga züppe Felâton ile Râkım'ın hayatları üzerinden karşılaştırmalar yapılır. Söz konusu karşılaştırmalar da genellikle yanlış Batılılaşma eleştirisi üzerinedir. Romanın iki merkezi vardır; tercümanlık ve özel öğretmenlik yaparak hayatını kazanan Râkım'ın köle olarak aldığı Canan'a karşı yavaş yavaş filizlenen aşkı romanın ilk merkezini oluşturur. Diğer merkezi ise babadan kalan servetini yabancı aktrislerle har vurup harman savurarak tüketen Felâton'un hayatıdır. Râkım'ın bizim incelememiz açısından önemli yönü ise şiire olan ilgisidir. Felâton Bey her ne kadar Râkım'ın şiir yazdığını söylese de⁴ romanda Râkım'ın şiirlerine dair bir emare bulmak mümkün değildir. Ancak Râkım'ın bir roman müsveddesi olduğunu evine misafirliğe gelen İngiliz öğrencilerinin odasında bulunduğu kâğıtlardan anlamak mümkündür: "Badehu Râkım'ın derdest-i telifi bulunan bir roman müsevvedatını karıştırmaya başlayıp ancak sürat-i kalemden nâşî biraz okunamazca yazılmış olan el yazısını okuyamadılar" (Ahmet Midhat 1875: 112). Râkım'ın dönemin pek çok aydını gibi roman yazmaya heves etmesi şaşılacak bir durum değildir. Ama bu bilgiler dışında Râkım'ın roman veya şiir yazdığına dair başka bir bilgi mevcut değildir. Romanda Râkım'ın okuduğu kitaplara dair bir inceleme yaptığımızda kendisine ait "Türkçe ve Fransızca en mutenâ" (Ahmet Midhat 1875: 15) eserlerden oluşan bir kütüphanesi olduğunu öğreniriz. Yine şiir ve şairâneliğe ilişkin Râkım, özel öğretmenlik yaptığı İngiliz öğrencileri Margaret ve Jean ile uzun sohbetlere girer. Dahası metinde gerek Râkım'ın, gerekse öğrencisi Jean'ın ağzından şiir parçalarına yer verilir ki *Divan-ı Hafız* bunların başında gelir. Râkım bile öğrencilerinin Divan şiirinden aldığı lezzet karşısında şaşkındır. İngiliz öğrencilerden Jean, farklı dillerde yazılan şiirleri karşılaştırarak Divan şiirini hepsinden üstün tutar:

"Jean: İngilizce eş'ar insana hiçbir ateş vermez. Ben Fransız eş'arını daha ziyade sever idim, ama artık Türkçe öğrendikten sonra artık Fransız eş'arından dahi

⁴ Felâton sevgilisi Polini'ye Râkım'ı tanıtırken aralarında şu konuşmalar geçer:

"Felâton: Evet, kalemler işler ameledir.

Polini: Bravo! Gazeteci misin efendi?

Râkım: Her şey! Ufak tefek roman yapar, tiyatro yapar, gazete yazar bir amelemim.

Polini: Ne âlâ! Demek oluyor ki âdeta bizden. Yani sanayi-i nefîse erbabı.

Felâton: Şairdir de!

Râkım: Estağfurullah!" (Ahmet Midhat 1875: 74-75)

Şairliğin o yıllarda üstün bir meziyet olduğunu, Felâton Bey'in takdir eder bir şekilde Râkım'ın şairliğini söyleyince onun ise bu durum karşısında adeta mahçup bir tavır ile "estağfurullah" demesinden anlamak mümkündür.

vazgeçtim. Margaret: Ben de öyle. Eş'ar insanı yakmadıktan sonra ne işe yarar?" (Ahmet Midhat 1875: 60-61)

Margaret'in sözleri şiirin edebî türler içerisinde en duygusal, en derin, en etkili tür olduğunu vurgulamaktadır. Jean da Râkım'a hissettiği duyguları ifade etmek için Divan şiirine ihtiyaç duyar. *Divan-ı Hafız*'ı okudukça Râkım'dan etkilenen Jean, içinde yavaş yavaş büyüyen ve hatta kendisinin bile farkında olmadığı aşkı kimseyle paylaşmaz. Melankoliye yatkın bir mizaca sahip olan Jean'in, Divan şiirinin de etkisiyle Râkım'a olan hisleri gittikçe kuvvetlenir. Zaman geçtikçe hastalanır, yataklara düşer, zayıflar. Bu noktada hastalığının belirtilerine baktığımızda onun aşk melankolisine tutulduğunu görürüz:

"Aşk melankolisinin fiziksel arazları da aynı oranda geniş bir alana yayılır. Her seferinde hüzne eşlik eden kızarık kuru gözler, aniden basan ter, hızlanan nabız, yürek çarpıntısı, solgun yüz, daralan nefes, boş bakışlar, uykusuzluk, iştahsızlık, kekeleye, anlamsız konuşmalar, iç çekişler, yerinde duramama, doktorun ilk anda gözleyebileceği ve melankolinin cinsini teşhiste şüpheye yer bırakmayan belirtiler olarak çıkar ortaya" (Göle 2007: 164-165).

Jean'in aşk melankolisine sürüklenmesinin sebebi, mizacı dışında, "âdeta şeker çiğner gibi çiğneyerek" (Ahmet Midhat 1875: 62) etkileyici bir şekilde okuduğu şiirlerdir. Romanda geçen şu cümleler Râkım'ın şiir okurken kızları nasıl bir tesir altında bıraktığını açık bir şekilde gösterir:

"İngiliz kızlarına gelince o baygın mavi gözleri gittikçe başka bir hâl bulmakta olduğu gibi, hele bu akşam Hafız'ın salifü'z-zikr gazelini okur iken, kızlarda gözlerin bütün bütün süzülüp gittiğini, göğüsleri şişip nefeslerinin sadırlarına sığmayarak birbirini takip etmekte olduklarını görmüştü" (Ahmet Midhat 1875: 65).

Râkım ise Jean'i yataklara düşüren sevdadan ve onun Canan'a karşı hissettiği kıskançlıktan bî-herberdir. Elinden düşürmediği *Divan-ı Hafız*'ı bütün her şeyin sebebi olarak görür. Zira Râkım'a göre onu ölüme kadar sürükleyen elem dolu şiirlerdir. Genç kızın hassas kalbi bu şiirlere ve onu okuyan Râkım'a bağlanmış, aşkını içinde tutarak ince hastalığa yakalanmıştır. Öyleyse Jean neden bir Batı şiirinden, örneğin Lamartine'in bir şiirinden değil de *Divan-ı Hafız*'dan böylesine etkilenmiştir? Nurdan Gürbilek *Kör Ayna Kayıp Şark'ta* Tanzimat romanlarının kadın figürlerinin okuduğu kitaplardan etkilenmesi ekseninde⁵, Ahmet Midhat Efendi'nin *Divan-ı Hafız*'ın bir Batılı üzerindeki etkisi ile "Doğu'yu bir etki kaynağı, bir cazibe merkezi kılma gayreti" içerisinde olduğunu söyler. Zira "Ahmet Midhat'ın romandaki temsilcisi çalışkan ve tutumlu Râkım'ın yalnızca İngiliz kızın aşkını değil, İngiliz ailenin hayranlığını da kazanmış olması bu yorumu destekler" (Gürbilek 2014: 38). Doğu şiiri, Jean üzerinde aşkı doğuran, melankoliyi arttıran bir vasıta olarak olayların gidişatını belirlemiştir, diyebiliriz.

⁵ Nurdan Gürbilek'e göre "Tanzimat romanında kadın-kitap-etkilenme üçgeni daha çok ima yoluyla kurulmuştu. Kadınlara aşkıta, intikamda, ihanet ve intiharda tuhaf bir biçimde hep romanlar eşlik ediyordu. İmayı açık bir formüle dönüştüren, buradan hercai, hayalci, şuursuz kadın okura dair bir kuram çıkartansa Peyami Safa'ydı" (Gürbilek 2014: 28).

Ahmet Midhat Efendi ile Fatma Aliye Hanım'ın birlikte yazdıkları *Hayal ve Hakikat* adlı roman, İnci Enginün'ün de belirttiği üzere "dönemin hayalî ve hakikiyun tartışmalarının kurgulanmış bir yansıması" (Enginün 2007: 281) olarak da okunabilir. Eserde genç bir kadının platonik bir aşk ile bağlandığı adama dair kurduğu hayaller neticesinde uğradığı hüsrân anlatılır. Her ne kadar romanda şair figürü olmasa da Ahmet Midhat Efendi eserin sonuna eklediği "İsteri" bölümü ile kadınların eğitimi üzerine konuşurken hayal kavramından hareketle şairler üzerine düşüncelerini de söyler:

"Vefâ'nın mektubunda dediği gibi bu mesail-i dakikayı şairlere sormamalıdır. Ah o şairler, sap yiyip saman savurmak nev'inden tatlı, güzel sözleriyle ne kadar bîçarelerin harabına sebep olurlar. İnsan kısmı bu dünyada şair olarak yaşamak için yaratılmamıştır. Filozof olarak yaşamak için yaratılmıştır. Şairiyet bir derece-i mutedilisiyle hayata lezzet verir. Yoksa insan evladının nikbaht yahut bedbaht olmasına dair olan gûnagûn mesâil-i gamızadan hiçbirisinin hâlli, hiçbir zaman, hiçbir yerde şuarâdan mürekkep bir konferansa havale olunmamıştır" (Ahmet Midhat 1893: 82-83).

Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere Ahmet Midhat Efendi'nin okur kadın ise şaire ve şiirlere bakışı olumlu değildir. Ona göre hayalî bir dünyada yaşayan ve eserlerini hayaller üzerine inşa eden şairler insanı gerçeklikten uzaklaştırır. Kadınları hassaslaştıran, "muhalif-i mizaçları olan ednâ şeylerden müteazzi oldukları gibi muvafık-ı mizaçları olan kezalik ednâ şeylerden mahzuziyetleri dahi sâirlerinden ziyade ol[masına]" (Ahmet Midhat 1893: 64) sebebiyet veren hayal dünyasında yaşamalarıdır. Ahmet Midhat Efendi'nin isteriyi tanımlarken söylediklerinin melankolinin tanımına uygun düştüğünü şu cümlelerde görmek mümkündür:

"İyiliğin de fenâlığın da kendi üzerinde tesirâtı artar. Hem gariptir ki tab'ı daha ziyade hüznün peyda ederek, yalnız müteessir olduğu şeylere değil mahzuz olduğu hâlde dahi canı ağlamak ister. Ağlamak bilfiil ve zahir-i hâlde vâkî olmasa bile içi ağlar. Hangi tarafa baksın âlem-i tabiatın hangi cihetini temâşâ eylese hiçbir şey onun yüzüne gülmeyip, her şey ağlıyor zannında bulunur. Temâşâlarından lezzet aldığı mahzuziyet duyduğu zamanlar bile bunların tesirâtı hep dâi-yi bükâ' olacak sûrette görülür.

Yine hastalığın şu ilk derecatındandır ki hastaya sık sık esnemek dahi tari olur. Canı hiçbir şey istememeye ve tabiatı hiçbir şeyden hoşlanmamaya başlar. Evvel sevdiği şeyler bile gözünden düşerler. O zamanlar hastanın muhâlif-i arzusu olan şeylere mukavemeti ne kadar azalır ise mukavemet arzusu olan şeylere mukavemeti dahi o kadar azalır. İstemediği şeyi hiç istemez, istediği şeyde dahi itidal tanımaz olur. Mizaçları gayet mütebeddil olarak bir hâl üzere çok vakit devam edemezler. Gözleri hangi şeye, hangi adama baksalar, sanki onun hâline pek ziyade acıyorlar imiş gibi bakarlar. Oturdukları yerlerde uzun uzadıya rahat bile oturamayıp kesirü'l-harekât olurlar. Bu hâlde kendilerinde ağlamak arzusu daha ziyade artarak bolca ağladıktan sonra dahi pek ziyade nâil-i ferah olurlar" (Ahmet Midhat 1893: 65-67).

Görüldüğü üzere hastanın ağlama nöbetlerine girmesi, her an hüznü olması, hayata karşı duyulan isteksizlik ve kayıtsızlık, alınganlık melankolinin işaretidir. Dahası melankolinin fiziksel belirtilerine geçince melankoliye dair pek çok metinde karşımıza çıkan mide ve karaciğer (kara safradan kaynaklanan hastalıklar) rahatsızlıklarına dair göndermelerin olduğunu da görmek mümkündür:

“Hastalık biraz daha ilerleyecek olursa karınlarından ve asıl mide çukurlarından güya havadan yapılmış bir yuvarlak kabarıp yavaş yavaş boğazlarına doğru çıkıyor imiş gibi bir şeyler duyarlar. Bu yuvarlak geçtiği yerlerde ya sıcak ya soğuk bir iz bırakıyor zannolunur. Boğaza geldiği zaman hastaya bir tıkanıklık verir” (Ahmet Midhat 1893: 68).

Bu bağlamda Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarında okur kadın içinse şiir okumanın sakıncalı bir eylem olarak vurgulandığı görülmektedir. Gerçekten de Ahmet Mithat Efendi'nin romanlarında romantik-melankolik şiir; bilhassa genç kızları etkisi altına alan, eylemlerini belirleyen, onları olumsuz olarak etkileyen bir edebî türdür. Peki Ahmet Mithat Efendi'nin şiire karşı olumsuz tavrının sebebi nedir? Daha önce de dediğimiz üzere “hace-i evvel” olarak kendisine toplumu eğitime gibi bir misyon yükleyen Ahmet Mithat Efendi kadınların eğitiminde şiiri sakıncalı görmektedir. Dahası Ahmet Mithat Efendi Beşir Fuad'ın şiir hakkında söylediklerinin etkisi altındadır. Bilindiği üzere Beşir Fuad şiirin hayal ve hislerle yüklü olmasına karşı çıkmış, yazdığı *Victor Hugo* biyografisi ile mübalağayla dolu, hayalci şiire karşı tavrı olarak şiirin aleyhinde konuşmuş ve gerçeğe dayalı bir şiir anlayışını savunmuştur. Bu bağlamda fennî şiiri savunan, “bize şiiriyûndan ziyade şuûriyûn lâzım!” (Beşir Fuad 1999: 363) diyen Beşir Fuad'ın tavrı hayaliyun-hakikiyun tartışmalarını başlatmış ve kendisini Menemenlizade Mehmet Tahir ile karşı karşıya getirmiştir. Söz konusu tartışma ile edebiyatımız romantizmle yüklü duygusal şiiri savunanlar ve ona karşı duranlar olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Ahmet Mithat Efendi de bu tartışmalarda Beşir Fuad'ın yanında yer alarak iki yazı yazmıştır. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde yayımladığı 28 Ağustos 1886 tarihli “Yetmiş Bin Beyitli Bir Hicviye” ve 1-2 Eylül 1886 tarihli “Fen ve Şiir, Şi'r-i Fenni” adlı bu yazılarda onun Beşir Fuad'ın etkisiyle romantizmle yüklü duygusal şiire karşı olumsuz tavrını görmek mümkündür. Handan İnci'nin de dikkat çektiği üzere Ahmet Midhat bir yandan Beşir Fuad'ın hayalci şairlere dair görüşlerine katılırken diğer yandan onun pozitivist dünya görüşüne karşı durmaktadır:

“Ahmet Midhat bilgisine, kültürüne, hayran olmakla birlikte Beşir Fuad'ın maddeci dünya görüşüne karşıdır. Emile Zola'yı ise konu edindiği insanlar ve çevreler yüzünden zararlı bulunduğu için beğenmez. Bununla birlikte Ahmet Midhat da edebiyatta gerçekçilik duygusuna önem verir ve en azından da bu konuda Beşir Fuad'ın tarafında yer alır. Ancak belki de bunu açıkça göstermek istemediği için, yazısına vapurda şahit olduğu bir tartışma havası vermiş ve düşüncelerini başka ağızlardan nakletmiştir. Beşir Fuad'ın hayalci, mübalâğacı ve kendini her şeyin üstünde tutan şair tipini hedef alan eleştirilerinden oldukça hoşlanmış görünen Ahmet Midhat'ın bu yandaşlığı sebepsiz değildir. Gazetesi *Tercüman-ı Hakikat*'in edebiyat sütununu idare eden Muallim Nâcî'yle gazeteyi bu tür şairlerin eserleriyle doldurduğu iddiasıyla çatışan Ahmet Midhat böylece şiir ve hakikat tartışmasından kendisine de bir pay çıkarmaya çalışır” (Beşir Fuad 1999: 21).

Dolayısıyla “Fen ve Şiir, Şi'r-i Fenni” adlı makalesinde Beşir Fuad'ın tarafını tutarak Muallim Nâcî taraftarlarına da bir nevi cevap vermek istemiştir (Beşir Fuad 1999: 21). Beşir Fuad hakkında bir monografi de kaleme alan Ahmet Mithat Efendi, romanlarıyla da şiirin akla hitap etmesi gereken bir edebî tür olduğunu vurgulamış, duygusal, hayalci şiire karşı çıkmıştır. Ayrıca şiir gibi kadınların duygularını harekete geçirerek etki altında bırakan bir edebî türün Ahmet Midhat Efendi gibi ataerkil

toplumun temsilcisi olmuş bir yazar tarafından olumlanması mümkün değildir. Zira Ahmet Midhat Efendi bir yandan kadının okumasını, kendini geliştirmesini isterken diğer yandan da bu okumanın sınırlarını çizer. Söz konusu okuma modeline göre İslami nitelikte didaktik eserler ön plandadır ve dolayısıyla kadının duygusal gelişimine yardımcı olarak kitaplara yer yoktur. Ahmet Midhat Efendi hele şiir ve aşk romanlarını kadınları hayalî bir dünyaya sürükleyip ahlâken yozlaştırdığı gerekçesiyle adeta yasaklamıştır. Bu yasak aslında ataerkil toplumun kadına karşı koyduğu bir yasaktır, öyle ki özgürce duygularını ifade edebilen, aşk hakkında rahatça konuşup yazabilen bir kadın figürü Ahmet Mithat Efendi gibi kadına sınırlı haklar veren bir yazar tarafından kabul edilebilecek bir şey değildir.

Ahmet Mithat Efendi'nin roman anlayışı çerçevesinde eser veren, onun fikirlerinin sürdürücüsü olan Hüseyin Rahmi'nin eserlerinde kadın okurun şiir karşısındaki tavrının incelenmesi de önem arz etmektedir. Şimdi *Son Arzu* romanı etrafında Hüseyin Rahmi'nin şiir okuyan kadın kahramanlarına geçebiliriz.

Hüseyin Rahmi'nin Şiir Okuyan Kadınları

Hüseyin Rahmi'nin 14 Mayıs 1334/1918-7 Teşrinievvel 1334/1918 tarihlerinde *Âti/İleri*'de tefrika edilen ve 1338/1918'de kitaplaşan *Son Arzu* romanında romantik şiirlerle aşk romanları okuyarak hayalindeki aşkı bekleyen ve karşısına çıkan ilk erkeğe âşık olduktan sonra aldatılarak büyük bir hayal kırıklığı yaşayarak intihar eden Nuruyezdan adlı genç bir kızın dramı anlatılır. Nuruyezdan dedesi tarafından katı bir eğitime tabi tutulsa da kendisi gibi genç arkadaşlarıyla bir araya gelerek gizli gizli şiirler, aşk romanları okumaktadır ki bu bağlamda devrin hayalperest genç kız tipini yansıtan bir roman figürüdür, diyebiliriz. Söz konusu romanları okuyan genç kızların dedeleri geldiğinde hemen *Pend-i Attar*'ı açtığını ve okur gibi yaptığını öğreniriz. *Pend-i Attar* da manzum Farsça bir nasihat kitabıdır ki didaktik özelliği nedeniyle Osmanlı'da gençlerin eğitimi için önemli bir kaynak niteliğindedir. *Pend-i Attar* okumasına izin verilen kızların aşk romanları ve romantik şiirler okuması yasaktır. Aşk romanlarla, şiirlerle tanıyan Nuruyezdan, yazar-anlatıcının da belirttiği üzere “birkaç sene içinde o zaman edibba ve şuarâsının sünuatini her yudumunda damağının aşk istidadını daha alevlendiren bir iksir-i şebabet gibi kadeh kadeh çekip yitirdikten sonra Şinasi, Ziya Paşa ve Kemal devirlerine kadar uzanmıştı[r]” (Gürpınar 1918: 46). Nuruyezdan'ın Sabih ile karşılaşp ona âşık olduktan sonra yazdığı mektuplarda okuduğu romantik eserlerin etkisini açık bir şekilde görmek mümkündür:

“Sana tevdi için gönlüm esrarını geceye serpiyor ve cevap bekliyor. Fakat senden hiç ses gelmiyor. Gece ihtiyarladı. Saçları ağarıyor. Horozlar ötüyor. Eski şuarâ, ne kadar yalancıymışsınız. Ne şeb-i yeldâ ne de bâd-ı sabâ henüz bana ondan selam getirmedi. Nesimin benden esirgediği saçlarının fulya kokusunu doğacak güneş ilk şuaısıyla yüzüme serpecektir” (Gürpınar 1918: 61).

Divan şiirine “şeb-i yeldâ”, “bâd-ı sabâ” gibi benzetmelerle gönderme yapan Nuruyezdan; hayatı okuduğu eserlerdeki gibi toz pembe görmektedir. Romantik, duygusal bir yaratılıştaki olmakla birlikte okuduğu eserlerin etkisiyle melankolik bir kişiye dönüşmüştür. Zira aşkın kendisini terk etmesiyle yataklara düşmesi, ardından intihara sürüklenmesi bunun bir sonucudur. Dolayısıyla Turan Alptekin'in de dediği üzere roman “genç kızların okudukları kitapların eleştirisidir ve bu yönüyle *Madame Bovary*'i

anımsatır” (Alptekin 2004: 27). Tıpkı *Madam Bovary* romanında olduğu gibi kadın figürü okuduğu romanlar üzerinden bir kimlik oluşturma süreci yaşar. Ancak ataerkil toplum yapısında kadın kimliğini, tüm bireysel ve toplumsal bileşenleri açısından içinde yaşadığı toplum, egemen ideoloji ve tarihsel koşullar belirler. Her kesimin statüsü önceden dinî ve din dışı normlarla belirlenir, dolayısıyla çatışmasızlık temel alınır. Ancak kadın kimliği çatışmayı tetikleyen bir olgudur. Dolayısıyla kadının okuyarak, kendini geliştirerek, özgürleşerek bir kimlik oluşturmaya ataerkil toplum tarafından kabul edilemez. Hele ki şiir gibi duyguları harekete geçiren bir edebî tür ile kadının kendisini ifade etmeye çalışması hiçbir şekilde kabul edilemez. Hüseyin Rahmi de tıpkı Ahmet Midhat Efendi gibi kadının şiirden uzak durması gerektiğini, şiir okuyarak melankoliye düşen olumsuz bir figür yaratarak, vurgulamıştır. Dolayısıyla *Felâatun Bey ile Râkım Efendi*’de olduğu gibi romantik şiir ve aşk romanları yazarlar tarafından genç kızları ruhsal olarak etkileyen hatta onlara zarar veren, dikkat edilmesi gereken edebiyat ürünleri olarak gösterilmiştir, diyebiliriz. Hüseyin Rahmi’nin Ahmet Midhat Efendi ekolünü devam ettiren, topluma hitap eden bir roman anlayışına sahip olduğunu da bildiğimizden iki yazar arasındaki bu benzerlik şaşırtıcı gelmemektedir. Dahası o da Ahmet Midhat Efendi gibi Beşir Fuad’ın etkisinde olduğundan romantik şairin aleyhindedir ve romantik şiiri kadınlar için tehlikeli görmekte, romantik şiirden sakınılması gerektiğini vurgulamaktadır. Dahası Hüseyin Rahmi, Beşir Fuad’ın tavsiyesiyle tek perdelik bir komedi olan, 1883 tarihli *İstiğrak-ı Seheri*’yi yazarak Beşir Fuad’ın başlattığı hayaliyun-hakikiyun tartışmasına fiilen de katılmıştır. Bu oyunda romantik şair tipi Menemenlizade Mehmet Tahir’den yola çıkılarak alaya alınmakta, romantik şiirin parodisi yapılmaktadır. Dolayısıyla Beşir Fuad’ın kendisi üzerindeki etkisini açık bir şekilde göstermiş olan Hüseyin Rahmi, romantik şiirin aleyhinde olduğunu da kanıtlamıştır.

Bütün bunlarla birlikte *Son Arzu* romanında şiir okuyan erkek figürü kadın gibi olumsuz bir şekilde çizilmez. Eserde okur erkek olunca şiir okumanın gündelik alışkanlık niteliği taşıyan kültürel bir faaliyet hâlini aldığını söylemek mümkündür. Nuruyezdan’ın dedesi Feyzullah Efendi, akşamüzeri el ayak çekilince bir köşeye çekilip elinde enfiyesi, kahvesi, sigarasıyla Divan şairlerinden beyitler okumaktadır. “Feyzullah Efendi iftardan sonra odasında kahve, cigara ve enfiyeyi birbirine ulaya ulaya könkürler. Bir müddet sonra gözlerini açar, yine bu üç mükeyyifeyi birbiri ardınca sıralar. Eğer komşulardan kendi gibi bir iki tiryaki ihtiyar, zatını ziyarete gelmezse divanlara dalar” (Gürpınar 1918: 85) diyen yazar-anlatıcı şiiri; sigara, kahve, enfiye gibi zevk veren, rahatlatıcı bir unsur olarak gösterir. Feyzullah Efendi de şiiri, arkadaşları ile en keyifli zamanlarında keyif verici maddeleri aldığı anda okumaktadır. Feyzullah Efendi’nin okuduğu şiirler arasında Sürurî ile Kâlâyî’nin şiirleri de vardır. Söz konusu şairlerin söz düellosuna da değinen yazar-anlatıcı Fuzulî ve Pertev aracılığıyla da Divan şiirine özgü lirik gazellerden, hikemî beyitlerden örnekler verir. Feyzullah Efendi böyle bir okuma şeklini benimserken eşi Divan şiirleriyle eğlenmek yerine *Envârü’l-Âşıkîn* okutmakta ve metni hüznün ile dinlemektedir. Kadından erkeğe değişen bu okuma kültürü Osmanlı gibi Müslüman bir toplumun kültürel faaliyetlerine de örnek teşkil etmektedir. Kadın dinî-uhrevî okumalar yaparken erkek dışa dönük konumunun da etkisiyle dünyevî eserlerle ilgilenmektedir. Kadına şiir yasaklanırken erkek rahatça şiir okuyup keyif alabilmektedir.

Sonuç

Türk romanında okuduğu şiirlerden etkilenip hasta olan, hatta intihara sürüklenen kadın okurlar bile vardır ki bu durum şiirin etkisi ne kadar yüksek, ne kadar güçlü bir edebî tür olduğunu göstermesi bağlamında önemlidir. Dahası okuduğu şiirden etkilenerek zarar gören kadın okurların bilhassa Ahmet Midhat Efendi romanlarında ve Hüseyin Rahmi'nin *Son Arzu* eserinde karşımıza çıkması dikkate değer bir noktadır. Zira iki yazarın da Beşir Fuad'ın etkisiyle romantik şairin ve şiirin aleyhinde olduğunu, romantizmle yüklü duygusal şiiri kadın okurlar için zararlı gördüklerini ve şiirin şuura hitap etmesi gerektiğini vurguladıklarını hatırlamak gerekir. Bu görüşleri romanlarında da vurgulayan yazarlar, romantik şiirlerin kadın okurun ahlakını bozduğunu göstermiş, kadın okurun şiirden uzak durması gerektiğini vurgulamıştır.

Erkek yazar, kadının özgür bir kimlik oluşturmasını sağlayacak tüm okuma modellerine kapalıdır. Ataerkil bir toplum yapısında erkek okurun kadın için uygun gördüğü okuma modeli tıpkı Ahmet Midhat Efendi'nin eserlerinde imâ ettiği gibi İslamî kitaplar üzerine inşa eder. Kadını duygusal yönden etkileyen aşk şiirleri kadın okur için adeta yasaklanmıştır. Zira romantik şiirler ve aşk romanları okuyan kadının sonu hep kötü biter. Romanlarda da görüldüğü üzere romantik şiirler kadını ya felakete sürükleyerek hayatını mahveder ya da onun ahlâken yozlaşmasına sebep olur.

Gerek Ahmet Mithat Efendi gerekse Hüseyin Rahmi hem Beşir Fuad'ın etkisiyle hem de ataerkil toplumun temsilcileri olarak kadının özgür bir kimlik yaratmasından endişe duydukları için romantik şiire ve romana uzak durmuş, eserleriyle de romantik şiirin kadınların eğitiminde zararlı olduğunu vurgulamışlardır.

KAYNAKLAR

Ahmet Midhat Efendi. (1292/1875). *Felâatun Bey ile Râkım Efendi*. İstanbul: Kırk Anbar Matbaası.

Ahmet Midhat Efendi. (1292/1876). *Letâif-i Rivâyat-Felsefe-i Zenân*. İstanbul: Kırk Anbar Matbaası.

Ahmed Midhat Efendi. (2011). *Fazıl ve Feylesof Kızım/ Fatma Aliye'ye Mektuplar*. Haz. F. Samime İnceoğlu ve Zeynep Süslü Bektaş. İstanbul: Klasik Yayınları.

ALPTEKİN, T. (2004) "Ölümünün 60. Yılında Hüseyin Rahmi Gürpınar'dan Bugüne Yansyanlar". *Hürriyet Gösteri*, 257: 26-29.

ARGUNŞAH, H. (2016). *Kadın ve Edebiyat/Babasının Kızı Olmak*. İstanbul: Kesit Yayınları.

BELGE, M.(2009). *Sanat ve Edebiyat Yazıları*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Beşir Fuad. (1999). *Şiir ve Hakikat*. Haz. Handan İnci. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

ENGİNÜN, İ. (2007). *Yeni Türk Edebiyatı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

EVİN, A. Ö. (2004). *Türk Romanının Kökenleri ve Gelişimi*. İstanbul: Agora Kitaplığı.

Fatma Aliye ve Ahmet Midhat Efendi. (1309/1893). **Hayal ve Hakikat**. İstanbul: Matbaa ismi yok.

GÖLE, M.(2007). "Aşk Melankolisi Diye". **Cogito**, 51: 163-169.

GÜRBİLEK, N., (2014). **Kör Ayna, Kayıp Şark/Edebiyat ve Endişe**. İstanbul: Metis Yayınları.

GÜRPINAR, H. R. (1338/1918). **Son Arzu**. İstanbul: Kitabhane-i Hilmi Orhaniye Matbaası.

KURNAZ, Ş.(2011). **Yenileşme Sürecinde Türk Kadını (1839-1923)**. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

ÖZÖN, M.N. (2009). **Türkçede Roman**. İstanbul: İletişim Yayınları.

OKAY, O. (2008). **Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi**. İstanbul: Dergâh Yayınları.

MORAN, B. (2011). **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış //Ahmet Mithat'tan A. H. Tanpınar'a**. İstanbul: İletişim Yayınları.

SANCAR, S. (2010). **Osmanlı Kadın Hareketi**. İstanbul: Metis Yayınları.